UDK: 81'42:398.9(575.1)

"AYB O'ZIMDA" LATIFASIDA IRONIYANING ETIK-ESTETIK XUSUSIYATLARI

Abdullayeva Saodatxon Nosirjon qizi
Farg'ona Davlat Universiteti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22875693

Annotatsiya. Ushbu maqolada Nasriddin Afandining "Ayb o'zimda" latifasi misolida ironiyaning etik-estetik xususiyatlari lingvopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek tilshunosligida ironiya hodisasi bo'yicha shakllangan qarashlar (J. Lapasov, E. Ibragimova, L. Jalolova va boshqalar) umumlashtiriladi hamda G.P. Grays va D.Sperber, D.Uilsonning nazariy tamoyillari bilan uyg'unlashtiriladi. Ko'rsatiladiki, latifadagi ironiya ikki qatlamli strukturaga ega: etik qatlamda u o'z-o'zini ayblash orqali xatoni tan olish modelini, estetik qatlamda esa tinglovchining inferensial faolligiga asoslangan kulgi effektini yuzaga keltiradi.

Kalit so'zlar: ironiya, etik-estetik xususiyat, Nasriddin Afandi, lingvopragmatika, relevantlik nazariyasi, o'z-o'ziga qaratilgan kinoya (autoironiya), xalq latifasi, implikatura, ironik mazmun.

Annotation. This article offers a linguo-pragmatic analysis of the ethical and aesthetic properties of irony as manifested in the Nasriddin Afandi anecdote "Ayb o'zimda" ("The Fault Is Mine"). The study synthesizes established views within Uzbek linguistics on the nature of irony (J. Lapasov, E. Ibragimova, L. Jalolova, among others) with Grice's conversational maxims and Sperber and Wilson's Relevance Theory. It is argued that the irony in the anecdote operates on two levels: ethically, it models self-directed accountability; aesthetically, it produces comic effect through the listener's inferential engagement.

Key words: irony, ethical-aesthetic feature, Nasriddin Afandi, linguopragmatics, relevance theory, self-irony, folk anecdote, implicature, ironic content.

O'zbek xalq og'zaki ijodida Nasriddin Afandi latifalari alohida o'ringa ega: ular qisqa shaklda chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmunni ifodalaydi va ayni paytda kuchli kulgi effektiga ega bo'ladi. Latifaning bu ikki xususiyati — mazmun teranligi va shakl nafisligi — ironiya hodisasining aynan etik va estetik qirralariga mos keladi. Shu bois ironiyani faqat badiiy vosita sifatida emas, balki nutqiy hodisa — til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatning ifodasi sifatida o'rganish zarurati tug'iladi.

O'zbek tilshunosligida ironiya hodisasi bo'yicha bir qancha muhim ishlar amalga oshirilgan. Xususan, "O'zbek tili stilistikasi" (1983) qo'llanmasida ironiya so'z va iboralarning kesatiq, piching orqali o'z ma'nosiga qarama-qarshi (ko'chma) ma'noda qo'llanish usuli sifatida ta'riflanadi. J. Lapasov "Badiiy matn va lisoniy tahlil" (1995) asarida ironiya bilan satira o'rtasidagi farqqa alohida to'xtaladi: agar satira sub'ektiv munosabatni ochiq namoyon etsa, ironiya bu munosabatni yopiq, yashirin holda ifodalaydi. Bu farqlash mazkur maqola uchun muhim metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi, chunki "Ayb o'zimda" latifasidagi kulgi ham aynan yashirin, xulosa chiqarishga asoslangan tarzda quriladi.L. Jalolova o'zining "O'tkan kunlar" romani tiliga bag'ishlangan tadqiqotida (2007) kinoya-ironiyani

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

zimdan kulish, kesatish, badiiy matndagi inkor etish usullaridan biri sifatida tavsiflaydi: jiddiy holda aytilgan so'zlar o'z asl ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda qo'llanadi. E. Ibragimova esa "O'zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalanishining usul hamda vositalari" nomli tadqiqotida (2001) ironik mazmunni ifodalovchi lisoniy vositalarni intonatsion-fonetik, leksik-frazeologik, paremik, morfologik va sintaktik sathlarga ajratib tahlil qiladi. S. Ziyotovaning "Mehrobdan chayon" romanidagi ironiya hodisasiga bag'ishlangan maqolasida (2020) ham xuddi shu klassifikatsiya asosida badiiy matndagi ironik qochirimlar tahlil etiladi. Ushbu qarashlarning barchasi ironiyani — garchi turlicha atalsa-da (kinoya, piching, istehzo, kesatiq) — yagona hodisaning turli ko'rinishlari sifatida talqin qiladi: bu hodisaning mohiyati aytilgan so'z va uning ortidagi haqiqiy niyat o'rtasidagi tafovutda mujassam.

Latifa janrining o'ziga xos xususiyati shundaki, u og'zaki ijodning eng ixcham shakllaridan biri bo'lib, syujet, dialog va yechim uch-to'rt jumlaga sig'diriladi. Shu bilan birga, latifa — boshqa kichik janrlardan farqli o'laroq — deyarli har doim kutilmagan yechim (yakuniy "zarba") bilan tugaydi, bu esa uni ironiya hodisasini o'rganish uchun ayniqsa qulay material qiladi: ironiyaning asosiy shartlaridan biri — aytilgan va nazarda tutilgan ma'no o'rtasidagi tafovut — latifada eng yalang'och, eng kompakt shaklda namoyon bo'ladi.O'zbek latifashunosligida ironiya ko'pincha faqat stilistik vosita sifatida qaraladi, uning pragmatik — ya'ni nutq ishtirokchilari o'rtasidagi ma'no hosil qilish jarayonidagi — va axloqiy-baholash funksiyasi esa yetarlicha yoritilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi — "Ayb o'zimda" latifasi tahlili orqali, yuqorida sanab o'tilgan o'zbek tilshunoslarining nazariy qarashlariga tayangan holda, ironiyaning etik (axloqiy baholash, o'z-o'zini ayblash) va estetik (kutilmaganlik, lo'ndalik, simmetriya) xususiyatlari qanday o'zaro bog'liq holda namoyon bo'lishini ko'rsatishdir.

Ironiyaning etik qirrasini tavsiflashda biz uni, avvalo, baholash kategoriyasi sifatida ko'rib chiqamiz: ironik bayon orqali so'zlovchi (yoki personaj) voqelik bilan kutilma(natija)o'rtasidagi ziddiyatni oshkor qiladi va shu orqali bilvosita axloqiy xulosa chiqaradi. J. Lapasov ta'kidlagan "yopiq, yashirin munosabat" tamoyili aynan shu nuqtada muhim ahamiyat kasb etadi: ironiya, satiradan farqli o'laroq, tingovchini o'zi xulosa chiqarishga undaydi, ya'ni baho ochiqdan ochiq aytilmaydi. Nasriddin Afandi latifalarida bu xulosa ko'pincha personajning o'ziga qaratilgan bo'ladi — boshqalarni emas, o'zini ayblash orqali tinglovchiga kamtarlik va mas'uliyatni his qildiradi.

Estetik qirrasiga kelsak, ironiyaning kulgi effekti G.P. Grays ta'riflagan nutqiy maksimalarning — xususan, miqdor va sifat maksimalarining — qasddan buzilishi orqali yuzaga keladi: so'zlovchi aytayotgan gapi va nazarda tutgan ma'nosi o'rtasida farq paydo bo'ladi, tinglovchi esa bu farqni kontekst yordamida "to'ldiradi". D.Sperber va D.Uilsonning relevantlik nazariyasi nuqtai nazaridan ironiya — "exoik istifoda" (echoic use) hodisasi bo'lib, unda so'zlovchi avvalgi fikr, umid yoki rejani takrorlagan holda unga nisbatan tanqidiy-masofali munosabat bildiradi. Bu nazariy model E. Ibragimovaning lisoniy vositalarni sathlarga ajratib tahlil qilish usuli bilan yaxshi uyg'unlashadi: har bir sath (fonetik, leksik, paremik, sintaktik) o'z navbatida tinglovchi uchun turlicha inferensial "ishoralar" yaratadi. Latifa janri uchun bu nazariya ayniqsa qo'l keladi, chunki latifaning qisqaligi tinglovchidan yuqori darajadagi inferensial faollikni talab qiladi — bu esa lo'ndalik orqali erishiladigan estetik samaradir.

Graysning nutqiy hamkorlik prinsipi to'rtta maksimadan iborat: miqdor (kerakli darajada ma'lumot berish), sifat (haqiqatga mos gapirish), aloqadorlik (o'rinli gapirish) va uslub (aniq, tartibli gapirish) maksimalari. "Ayb o'zimda" latifasida bu maksimalarning har biri o'ziga xos tarzda "sinadi". Qizlarning va'dalari sifat maksimasiga zohiran rioya qiladi — ular yolg'on gapirmaydi, chindan ham shunday shart-sharoit mavjud. Biroq miqdor maksimasi nozik tarzda buziladi: har bir qiz faqat o'z eri haqida gapirib, ikkinchi shartning birinchisini inkor etishi haqida jim turadi,bu — aytilmagan, ammo zarur bo'lgan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

axborotning yashirin qoldirilishi.Aynan shu "yetishmovchilik" tinglovchida (va matn ichidagi Afandi obrazida) qo'shimcha inferensiya zarurligini keltirib chiqaradi — bu esa Grays nazariyasida "suhbat implikaturasi" deb ataladigan hodisadir: tinglovchi maksimaning zohiriy buzilishini ko'rib, so'zlovchining aslida nimani nazarda tutganini o'zi tiklaydi. Latifaning kulgi kuchi aynan shu tikish jarayonining tezligi va kutilmaganligiga bog'liq.

So'nggi yillarda ironiya hodisasi nafaqat pragmatik, balki kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan ham tadqiq etilmoqda: bunda ironiya alohida stilistik figuradan ko'ra, insonning ikki (yoki undan ortiq) mental modelni bir vaqtning o'zida faollashtirish va ular o'rtasidagi ziddiyatni qayta ishlash qobiliyatining namoyon bo'lishi sifatida qaraladi. "Ayb o'zimda" latifasi bu nuqtai nazardan qulay material beradi: tinglovchi ongida bir vaqtning o'zida ikkita ssenariy (yomg'irli yil va quruq yil) faollashadi, so'ng bu ikki ssenariy Afandining yakuniy xulosasi orqali uchinchi, umumlashtiruvchi model (tuyakashlik — barcha holatlar uchun barqaror yechim) bilan almashtiriladi. Ironiyaning kognitiv kuchi aynan shu "model almashtirish" tezligida va uning kutilmaganligida namoyon bo'ladi. Ushbu proyeksiya kelgusi tadqiqotlarimizda kognitiv lingvistika doirasida yanada chuqurroq rivojlantirilishi mumkin.

Pragmatik nuqtai nazardan, har ikki qizning nutqi o'zicha Graysning miqdor maksimasiga ("kerakli darajada axborot ber") rioya qilgandek ko'rinadi — ular o'z erlari haqida to'liq ma'lumot beradi. Biroq birlashtirilgan holda, bu ikki nutq tinglovchiga (va Afandining o'ziga) yashirin xulosa chiqarishni taqozo etadi: qanday ob-havo bo'lishidan qat'i nazar, Afandi faqat bir kuyovdan naf ko'radi, ikkinchisidan esa yo'q. Ushbu xulosa matnda ochiq aytilmaydi — u implitsit tarzda, relevantlik nazariyasi tilida aytganda, "eng kam xarajat bilan eng ko'p kognitiv samara"ga erishish prinsipi asosida tinglovchi tomonidan o'zi chiqarib olinadi.

E. Ibragimova taklif etgan sathlar bo'yicha tasnifga tayanib, latifa matnidagi ironik mazmunni hosil qiluvchi til vositalarini alohida ko'rib chiqish mumkin. Sintaktik sathda "agar...bo'lsa" shart ergash gaplarining ikki marta, aynan bir-biriga qarama-qarshi mazmunda takrorlanishi ("agar bu yil havo yaxshi kelib..." va "agar bu yil havo quruq kelib...") parallel sintaktik konstruksiya orqali kelajakdagi ikki ehtimolni bir-biriga qarshi qo'yadi. Bu grammatik parallelizm o'z-o'zidan hali kulgili emas, biroq u tinglovchi ongida ikki shartning ayni bir subyekt (Afandi) uchun o'zaro raqobatlashishini tayyorlaydi — ya'ni ironik xulosaning sintaktik zaminini yaratadi.

Leksik-frazeologik sathda esa "ot mingandek, qaymoq yalagandek bo'ldim" iborasi alohida e'tiborga loyiq: bu — xalq tilidagi obrazli qiyoslash bo'lib, ma'noviy jihatdan yuqori darajadagi totuvlik, farovonlikni anglatadi, biroq matn kontekstida aynan teskari — hech qanday naf ko'rmaslik holatini ifodalash uchun ishlatiladi. J. Lapasov ta'kidlagan "jiddiy holda aytilgan so'zning o'z ma'nosiga zid qo'llanishi" tamoyili mana shu o'rinda yaqqol namoyon bo'ladi: ibora shakl jihatidan ijobiy, mazmun jihatidan esa salbiy baho tashiydi. Bunday leksik-frazeologik vositalarning ishtiroki latifaning ironik samarasini kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

"O'h-ho'!" undov so'zi esa intonatsion-fonetik sathdagi ironik ishoraga misol bo'ladi: bu undov Afandining hayrat va o'kinch aralash holatini ifodalab, keyingi gapning kinoyali ohangda o'qilishi kerakligini tinglovchiga oldindan signal beradi. Shu tariqa latifa matni bir necha sathda — sintaktik, leksik va intonatsion darajada — bir-birini qo'llab-quvvatlovchi ironik ishoralar tizimini hosil qiladi.

Latifaning sarlavhasi va yakuniy xulosasi bo'lgan "Ayb o'zimda" iborasida ironiyaning etik funksiyasi eng yaqqol namoyon bo'ladi. Afandi na qizlarini, na kuyovlarini, na taqdirni ayblaydi — u mantiqiy xatoni o'z zimmasiga oladi. Bu — o'zbek axloqiy-madaniy qadriyatlar tizimida mas'uliyatli

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sub'ekt modelini ifodalaydi: kishi o'z rejasidagi nuqsonni tan olishi, boshqalarga ayb qo'ymasligi maqtaladi. L. Jalolova va E. Ibragimova ta'kidlagan "zimdan kulish" tamoyilidan farqli o'laroq, bu yerda kulgi tashqi ob'ektga emas, so'zlovchining o'ziga qaratiladi — bu ironiyaning alohida ko'rinishi bo'lib, o'zbek latifachiligi uchun xarakterlidir.

Shuni ta'kidlash joizki, agar J. Lapasov ko'rsatgan satira — ochiq, keskin tanqid — bo'lganida, Afandi o'z xatosini shama qilib emas, tik yuzma-yuz aytar edi. Biroq latifada aynan ironiyaga xos yashirin, o'yin-kulgi bilan qorishiq shaklda ifodalanadi: bu esa tinglovchida tanqidga emas, hamdardlik va o'zini o'sha o'rinda tasavvur qilish tuyg'usini uyg'otadi. Shu ma'noda ironiya bu yerda ijtimoiy tanqid qurolidan ko'ra, o'z-o'zini baholash va xatodan saboq chiqarish vositasiga aylanadi.

"Ayb o'zimda" latifasi Nasriddin Afandi obrazining o'ziga xos bir qirrasini — donishmandlik bilan bir qatorda o'z xatosini tan olishga tayyorlikni — namoyon qiladi. Nasriddin Afandi latifalari korpusida, umuman olganda, Afandi obrazi ikki xil funksiyada namoyon bo'ladi: birida u boshqalarning nodonligi yoki ochko'zligini fosh qiluvchi tanqidchi (bu — ijtimoiy-tanqidiy ironiya), ikkinchisida esa — xuddi mazkur latifada bo'lgani kabi — o'z xatosidan kulib, uni tan oluvchi qahramon (bu — autoironiya) sifatida gavdalanadi. Bu ikkinchi tur, tilshunoslik nuqtai nazaridan, birinchisiga qaraganda murakkabroq pragmatik tuzilishga ega, chunki unda so'zlovchi bir vaqtning o'zida ham ironiya sub'ekti, ham ob'ekti bo'lib chiqadi — bu holat matnni ikki marta kodlashni (o'zini tashqaridan turib baholashni) talab qiladi.

Ushbu tahlil natijalari nafaqat nazariy tilshunoslik, balki ta'lim amaliyoti uchun ham qo'l keladi. Umumta'lim maktablarining yuqori sinflarida (5–8-sinflar) "Ona tili va adabiyot" fanini o'qitishda Nasriddin Afandi latifalari ko'pincha faqat kulgi manbai sifatida taqdim etiladi, ularning ichki lingvistik-mantiqiy qurilishi esa e'tibordan chetda qoladi. "Ayb o'zimda" kabi latifalarni o'quvchilarga sintaktik parallelizm, shart ergash gaplarning mantiqiy vazifasi va matn ostidagi (implitsit) ma'noni izlash mashqi sifatida taqdim etish — bir vaqtning o'zida ham tilshunoslik, ham mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.Bundan tashqari, latifadagi "Ayb o'zimda" xulosasini o'quvchilar bilan muhokama qilish orqali ularda mas'uliyatni his qilish, o'z xatosini tan olish kabi axloqiy-tarbiyaviy tushunchalarni til darsi doirasida, sun'iy nasihatgo'ylikka bormasdan, badiiy matn orqali singdirish mumkin. Shu tariqa tilshunoslik tahlili va tarbiyaviy maqsad bir-birini to'ldiruvchi ikki vazifani bajaradi.

"Ayb o'zimda" latifasi misolida o'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ironiyaning etik-estetik xususiyatlari bir-biridan ajralmagan holda, yagona pragmatik mexanizm doirasida amal qiladi. J. Lapasov, E. Ibragimova va L. Jalolova kabi o'zbek tilshunoslari ta'kidlagan "yashirin, zimdan" munosabat bildirish tamoyili latifaning barcha sathlarida — sintaktik parallelizmdan tortib intonatsion undovgacha — izchil namoyon bo'ladi. Estetik darajada ironiya syujetning simmetrik qurilishi, giperbolik tasvir va exoik istifoda orqali kulgi effektini yuzaga keltiradi; etik darajada esa u autoironiya shaklida mas'uliyatli sub'ekt modelini targ'ib qiladi.

Ushbu ikki qatlamning o'zaro bog'liqligi latifa janrining lo'ndaligini — minimal matn orqali maksimal ma'no va baho ifodalash qobiliyatini — ta'minlaydi. Olingan xulosalar, bir tomondan, o'zbek tilshunosligida ironiya bo'yicha shakllangan an'anaviy qarashlarni tasdiqlasa, ikkinchi tomondan, ularni zamonaviy pragmatik nazariyalar (Grays, Sperber va Uilson) bilan boyitib, maqolada ishlab chiqilgan ironiyaning umumiy etik-estetik modelini ushbu konkret matn misolida sinovdan o'tkazadi. Kelgusida bu model Nasriddin Afandining ko'plab latifalari korpusida kengroq tadqiq etilishi mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. — New York: Academic Press, 1975. — P. 41–58.
2. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. — 2nd ed. — Oxford: Blackwell, 1995.
3. O'zbek tili stilistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1983.
4. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
5. Ibragimova E.I. O'zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalanishining usul hamda vositalari: filol. fanlari nomzodi diss. avtoref. — Toshkent, 2001.
6. Jalolova L.O. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanining lingvistik tadqiqi: filol. fanlari nomzodi diss. — Toshkent, 2007.
7. Ziyotova S. "Mehrobdan chayon" romanida ironiya hodisasi // Til va adabiyot ta'limi. — 2020. — №11. — B. 29–30.
8. Nasriddin Afandi latifalari. To'plam. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
9. Abdullayeva S.N. Ironiyaning etik-estetik xususiyatlari: o'zbek tilshunosligi materiallari asosida. Magistrlik dissertatsiyasi. — Farg'ona, 2026.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.